

УДК 070 (477)

М. М. Романюк

**УКРАЇНСЬКЕ ПРЕСОЗНАВСТВО ЯК СПЕЦІАЛЬНА
ІСТОРИЧНА ДИСЦИПЛІНА: ДО ПОСТАНОВКИ
ПРОБЛЕМИ**

Сьогодні українська преса є своєрідним і багатоплановим історичним джерелом не тільки за змістом, а й за структурою опублікованого фактичного матеріалу. Велику цінність мають надруковані тексти-джерела (законодавчі акти, статистичні відомості, програми партій і статути товариств, епістолярні пам'ятки та ін.). Не менш важливими є і різножанрові газетні публікації, основу яких становить подієво-фактичний матеріал. На шпальтах періодичних видань фіксувався історичний час з усіма його найхарактернішими ознаками: суспільно-соціальним та економіко-правовим статусом, рівнем матеріального й духовного розвитку, станом національної самосвідомості одиниць, угруповань, партій, течій, шкіл, конфесій і т. ін. Видання газетно-журнального типу, таким чином, передавали і передають наступним поколінням факти, свідчення доби, “живі” документи-слова, за допомогою яких сучасні дослідники таких галузей духовної життєдіяльності нації, як історіографія та джерелознавство, філософія і соціологія, критика й літературно-мистецький процес, можуть скласти реальну картину минулого.

Який же стан вивчення періодики на сьогодні? У сучасній українській історіографії відсутні дослідження, в яких би науковці на опрацьованому належним чином фактичному матеріалі розкривали як загальні закономірності розвитку української преси, так і її особливості в конкретно визначених історичних рам-

ках. Немає ґрунтовних і синтетичних досліджень, в яких би на основі історико-аналітичного аналізу в поєднанні з хронологічно-бібліографічною описовістю видань та увагою до діячів преси розглядалися специфічні особливості її розвитку не тільки в окремих регіонах України, а й у найбільших містах, що були центрами духовного і культурного поступу нації. Маємо обмаль досліджень про умови функціонування української періодики в інших країнах світу.

Об'єктом вивчення радянських дослідників були переважно часописи комуністичного, соціал-демократичного та соціалістичного спрямування, а зарубіжні науковці зосереджували увагу на національно-патріотичних виданнях (і це позитивний факт!) та применшували історичну роль у розвитку національної культури преси інших напрямів. У своїх працях вчені не використовували спільні наукові підходи і принципи дослідження. Крім того, величезні масиви періодики були заховані у так званих спецфондах. За підрахунками пресознавця Ю. Тернопільського, з наукового обігу було вилучено 2225 українських періодичних видань, які виходили з 1816 до 1916 р. [14]. А скільки таких часописів видавалося у 20–90-х рр. ХХ ст. ніхто навіть і не підраховував. Усе це висуває вимогу нового, тобто об'єктивного і повного, прочитання історії української преси.

Серед вітчизняних науковців не було і немає єдиної думки щодо початків виникнення як іншомовної преси в Україні, так і української зокрема. Так, автори "Історії української дожовтневої журналістики" однозначно ствердили: "Буржуазні історики первістком української журналістики вважали французький тижневик "Gazette de Leopold" ("Львівська газета"), що видавався 1776 р. у Львові якимсь "шевальє" Оссуді. Цей інформаційний орган подавав вісті з усієї Європи, з усіх столиць – від Москви до Мадрида. В ньому існувала окрема рубрика "Ukrainica", де вміщувалися повідомлення про місцеві події у Львові та на Східній Україні... Історію української журналістики не можна відкривати французьким тижневиком ще й з погляду хронології видань. Адже за кілька десятків років до нього у Львові видавалися польські газети і журнали: 1749 р. вийшов листок під назвою "Kurjer Lwowski" ("Львівський кур'єр"), 1772 р. – газета "Supliment" ("Доповнення")" [6, с. 66].

Цей необґрунтований висновок використали в роботі й автори "Української радянської енциклопедії". Вони розпочина-

ють відлік початків преси в Україні саме з листка “Kurjer Lwowski” [15]. При цьому ніхто з них не заперечив думку П. Свистуна, який ще 1898 р. вмотивовано заявив: “Въ ГаличинѢ первою газетою была “Gazette de Léopol”, издаваемая въ продолженіе одинадцати лѣтъ (1776–1787) на французскомъ языкѢ. Попытки упрочить существованіе польской газеты, долго не имѣли здѣсь успѣха” [17, с. 53]. Тезу про те, що початком преси в Україні варто вважати “Kurjer Lwowski”, висловив 1907 р. В. Щурат: “Маю примірник давного польського тижневника. Він представляє собою на двох листках в форматі малої чвертки чотири непагіновані сторінки, задруковані гармондом без інтерліній, з якого остро вирізується то курсив у латинських фразах то версалікове письмо в деяких іменах осіб. Товстішим друком – терцією видрукований заголовок: Kurjer Lwowski, а під заголовком датованне: Z Lwowa dnia 9 Julii. Кінцева вінета – звичайний дереворитний орнамент. Печатня – не означена, може єзуїтська. Скупе датованне не говорить, з якого часу походить львівський тижневник; зате зміст його, що обіймає визначні факти з одного тиждня життя львівської аристократії і гієрархії, вказує з повною докладністю на час 9–15 липня 1749 р. З того часу не знають польські бібліографи ніякого Kurjera Lwowskiego...” [20, с. 177].

Хибну думку автора статті спростував 1926 р. відомий бібліограф українського друкованого слова І. Кревецький. У своєму науковому дослідженні він відзначав: “Періодична преса на Україні появляється в XVIII ст. Як і перша книжка, також і перша газета появляється на Західній Україні, у Львові¹. Що ж це за газета? Ще в 1907 р. др. В. Щурат опублікував у “Записках Наук. Т-ва ім. Шевченка” текст “львівського тижневника з 1749 р.” п. з. “Kurjer Lwowski”, до того часу невідомого бібліографам². Та приглянувшись ближче згаданому “тижневникові”, ми бачимо, що це не періодична публікація, а, вживаючи нинішньої назви, т. зв. о д н и в к а, випущена з нагоди інтронізації львівського уніят-

¹ Періодична преса на Вел. Україні появляється щойно в XIX ст. в такім порядку: 1) Харків: “Харьковскій Еженедѣльникъ” (1812); 2) Одеса: “Journal d’Odessa” (1823, у французькій і московській мові); 3) Київ: “Кіевскія Объявленія” (1835). 1838 р. вийшов наказ видавати в губерніях “Губернскія Вѣдомости”: Волинські, Катеринославські, Подільські, Полтавські, Таврійські, Харківські, Херсонські, Чернігівські.

² Др. В. Щурат. Львівський тижневник з 1749 р. (Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка, т. LXXVII).

ського єпископа Льва Шептицького і з ініціативи єпископського оточення. Тому і не має вона не тільки ніякої нумерації, але навіть і року видання. Однеднівки такі відомі бібліографії XVII–XVIII вв. Слід видавання у Львові якогось сурогату часопису маємо щойно з перших років після прилучення Галичини до Австрії (1772 р.). Тоді, як свідчать акти архіву б. галицького намісництва, львівський друкар Піллер мав випускати різні “Повідомлення” чи “Вісті”. Та що робив це своєвільно, без дозволу місцевої влади, тому Львівська губернія дн. 11 січня 1774 р. поручає львівському окружному урядові заборонити Піллерові друкувати на далі згадані “Повідомлення”: “Das Lemberger Kreisamt wird beauftragt, dem Buchdrucker Piller seinen eigenmächtig, mit ohne hierortige Bewilligung unternommenen Druck verschiedener A v e r t i s s e m e n t s zu verweigern”. “Повідомлення” ці нині зовсім невідомі. Першою періодичною газетою у Львові, а також на Україні, є щойно “Gazette de Léopol” із 1776 р.” [9, с. 6].

Важко не погодитися з дослідником, що саме з цієї газети (в традиційному розумінні) розпочинається відлік початків преси на етнічних українських землях, яка до 1848 р. виходила тут російською, польською, німецькою, французькою та іншими мовами [19]. Цей факт (у радянський час) не заперечував і науковець П. Федченко: газети виходили, “особливо в початковий період, здебільшого не українською мовою” [18, с. 251].

По-різному трактують дослідники початки преси у Східній Україні. Зокрема, науковці В. Ігнатієнко [7], Ю. Тернопільський [14] та ін. розпочинають відлік історії преси на східноукраїнських землях з “Украинского Вѣстника” (Харків, 1816), а А. Животко [4], С. Макаруч [11] та І. Михайлин [12] – з “Харьковского Еженедельника” (1812). Зауважимо, що А. Животко початком преси в молодій українській журналістиці вважав “Харьковский Демокрит” [5], але з часом змінив свої погляди.

Підтримуючи думку М. Ясинського, який, полемізуючи з В. Ігнатієнком, рекомендує розпочинати відлік першого українського періодичного видання з “Харьковского Еженедельника” [21], не погоджуємося, однак, з твердженням автора про нецільність вирішення “принципового питання: яку пресу вважати українською, чи ту, що вийшла українською мовою, чи й ту, що змістом українська?” [21, с. 43].

Незважаючи на те, що згадане питання було поставлене М. Ясинським ще 1923 р., однозначної відповіді немає й сьогодні. Тому звертаємо увагу читача на значення термінів “початок преси в Україні” та “початок української преси”. Різна термінологія диктує і різні завдання: в одному випадку в центрі уваги повинна бути історія виникнення преси на етнічних українських землях, а в іншому – початок власне української (принцип мови!) преси. Звичайно, що з мовним принципом видань взаємопов’язане таке важливе питання, як “куди віднести часописи двомовні, як-от українською й російською, а також часописи з українським національним напрямком, що видавались на інших мовах: російській (“Украинская Жизнь”, “Украинский Вестник”), німецькій, французькій та інших?”. Про це запитує В. Ігнатієнко і відповідає: “Безперечно, що всі наведені категорії преси іншими мовами мусять бути віднесені до преси української, але їх треба вилучати в окрему групу, де й розглядати як окреме явище українського суспільного життя” [8, с. 23–24].

Отож, багаторічна пошукова, бібліографічна і науководослідницька робота дає підстави стверджувати, що першою іншомовною газетою на етнічних українських землях був часопис “Gazette de Leopol” (1776 р.), а першою українською – “Зоря Галицка” (1848 р.). Це засвідчують і матеріали Круглого столу, проведеного в рамках п’ятої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції “Українська періодика: історія і сучасність” [16].

Принцип мови охоплює розвиток української преси від її початків і до сьогодні, а оскільки мова в різних її діалектах і говорах зазнавала постійних змін, то й правописи були різними. З приводу цього влучно висловився В. Ігнатієнко: “...через те, що правописи в різні моменти розвитку мови також були різні (галицьке язичіє, ярижка на Наддніпрянській Україні, язичіє на Підкарпатській Україні), тепер треба раз назавжди умовитись, що українською мовою ми будемо вважати всі її розгалуження на протязі їх історичного розвитку, не зважаючи на правопис (фонетика, ярижка, язичіє)” [8, с. 23].

Серед українських науковців не було вироблено і спільних підходів, де б знайшли наукове відображення такі питання, як: періодика живе своїм життям і має специфічні інтереси, для її розвитку характерні певні принципи, нею керують відповідні закони, вона залежить від соціально-економічних умов і сама впливає на них [13].

Багатолітній досвід вивчення української преси минулого засвідчив, що це надзвичайно складне завдання, бо специфічність її розвитку зумовлена багатьма історичними причинами, насамперед політичним роз'єднанням українського народу, входженням його земель до різних держав, зокрема Російської та Австро-Угорської імперій, Польщі, Румунії, Чехословаччини. Це, безсумнівно, “породжує значні труднощі у визначенні самих об'єктів української журналістики та її періодизації, бо газети й журнали народжувалися в неоднакових суспільно-політичних умовах, у неоднаковому етнічному оточенні, духовно-культурній атмосфері, цензурно-правовому становищі...” [18, с. 250–251]. Окрім того, величезні обсяги періодичних видань “зупиняли” багатьох науковців, які не могли охопити весь фактичний матеріал і знайти способи його систематизації та опрацювання. Це сьогодні успішно вирішує Науково-дослідний центр періодики Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. Працівники його готують анотовані бібліографічні описи періодики й одностайні в тому, що українська преса минулого – важливе і мало вивчене історичне джерело, а наука, яка має це досліджувати, є спеціальною історичною дисципліною. Пресознавство має свій об'єкт, предмет, територіальні та хронологічні межі, наукові принципи і методи дослідження.

Об'єкт дослідження – це іншомовна преса на етнічних українських землях (з 1776 р.) та українські періодичні видання (за мовною ознакою) з 1848 р., стан їх збереження і можливості використання як історичного джерела.

Предмет дослідження – закономірності зародження й особливості розвитку української періодики як історичного джерела, з'ясування її місця і важливості в базі джерел української історії.

Територіальні межі дослідження охоплюють етнічну територію української нації та всі країни світу, де компактно проживали або довгий час перебували українці, які видавали свою пресу.

Хронологічні рамки дослідження – це остання чверть XVIII – XX ст.

Досвід опрацювання періодики показав, що розпочинати роботу варто з опублікованих мемуарів, листів, архівних документів і матеріалів, а потім вивчати архівні джерела. У роботі з періодикою, як і з іншими історичними джерелами, необхідно пос-

люгуватися такими принципами, як *об'єктивність, комплексність, історизм і достовірність*.

Творцем преси була конкретна людина, яка завжди мала суб'єктивний погляд на процеси, які відтворювала чи аналізувала. Тому, вивчаючи періодичні видання, дослідник повинен прагнути *визначити міру об'єктивності* при відображенні в пресі подій. Окрім того, об'єктивність науковця передбачає й потребу встановлення реальних редакторів, видавців і власників видань. Оскільки українська преса існувала в обмеженому правовому полі, під важким цензурним пресом, подані в часописах “офіційні” відомості про їх творців у багатьох випадках не відповідають дійсності. Треба зважати й на те, що іноді виникають помилки через термінологічні відмінності: раніше всі працівники редакції називалися редакторами (так, у листуванні М. Возняка 1914–1916 рр. знаходимо звертання до нього “пане редакторе”, однак прізвища його як титульного редактора у “Вістнику СВУ” нема, бо він здійснював загальну редакцію матеріалів) [10]. По-друге, іноді в часописі вказане прізвище т. зв. “титульного редактора”, а редакцію здійснювала інша людина (наприклад, у журналі “Радянський Львів” кілька перших років редактором було зазначено М. Бажана, насправді ці обов'язки виконував П. Козланюк). Тому треба уточнити дефініції даних понять та їх особливості в різний час (приміром, відмінність між головою редакційної колегії або головним редактором і відповідальним редактором) і всі ці особливості враховувати під час дослідження.

На кожне видання треба дивитись як на продукт своєї епохи. *Дотримуючись принципу історизму*, дослідник, перш ніж характеризувати сам часопис, повинен зіставити його зміст з духом досліджуваної доби.

Важливе значення мають засоби визначення *достовірності* (авторства) опублікованих матеріалів. Тут багато клопотів дослідникам завдають псевдоніми і криптоніми, редакційні статті, публікації без підписів. Для встановлення реальних авторів аналізують стиль, деякі творчі нахили чи проблемно-тематичні публікації уже відомих кореспондентів.

Розшифрування псевдонімів і криптонімів тісно пов'язане з питаннями редагування видання та визначення основного кола авторів. Оскільки з бібліографічних джерел сьогодні маємо лише “Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.)” О. Дея [2] та “Нові матеріали до словника українських псев-

донімів” В. Еппеля [3], варто звернутися до архівних матеріалів. Якщо немає збереженого архіву, то пошук треба продовжувати за прізвищами співробітників і авторів часопису. З огляду на неупорядкованість і відсутність систематизації архівних матеріалів та брак відповідних каталогів (показчиків) потрібні дані можна знайти іноді в особистих архівах письменників і вчених.

Дослідник завжди повинен пам'ятати, що періодика, як писемне джерело з історії України, має *спільні і відмінні* властивості. Спільні властивості вказують, що: 1) усі періодичні видання є свідками певної епохи чи періоду, відображають особливості буття минулого часу; 2) редакторами, публіцистами, видавцями і дописувачами часописів минулого були люди зі суб'єктивним баченням і сприйняттям реальності свого часу, тому кожне окремо взяте видання є обмеженим в об'єктивності відображення дійсності; 3) опублікована інформація може мати відкритий і прихований характер (це виявляється шляхом зіставлення багатьох джерел). Відмінні властивості преси характеризують: періодичність видань (щоденник, виходить кілька разів на тиждень, тижневик, місячник, кварталник і т. д.); вид видання (газета, журнал, періодичний збірник); місце видання, мова, належність до власників чи видавців, зміст тощо. С. А. Макарчук відзначає, що “поширена класифікація періодики за її ідейно-політичним спрямуванням на прогресивну, консервативну, клерикальну, реакційну, ліберальну, прокомуністичну, профашистську та ін. Звичайно, такий поділ періодики умовний, бо в багатьох випадках їх видові та змістові грані не є чіткими, а кожний номер видання сам по собі кожного разу становить продукт творчості й наступний номер може в багатьох відношеннях відрізнятись від попереднього” [11, с. 271].

Відмінною особливістю варто вважати те, що специфічність розвитку української журналістики була обумовлена роз'єднанням українського народу, тому газети й журнали функціонували в неоднакових суспільно-політичних умовах. Окрім того, українська преса як виразник поневоленого народу ніколи не мала фінансової державної підтримки, а існувала на кошти окремих меценатів, об'єднань, товариств, організацій, політичних партій. А це, безсумнівно, зумовлювало її зміст, ідейне спрямування (у багатьох випадках суб'єктивне), а іноді й зумисно спотворене відображення дійсності, подій, фактів.

Періодика – джерело своєрідне, багатопланове і не лише за змістом, а й за формами, структурою вмішеного в ній фактич-

ного матеріалу. Особливістю преси як історичного джерела є її поліфонізм, що зумовлює, з одного боку, багатоаспектність періодики як історичного джерела, з другого – специфіку засобів і методів аналізу опублікованих у ній окремих текстів-джерел. У науковій літературі зустрічаються переважно два підходи до вивчення періодики: 1) *загальноаналітичний*, завдання якого охоплюють вивчення історії виникнення і функціонування певного видання чи групи видань; 2) *конкретно-аналітичний*, що має на меті дослідження певної проблеми за матеріалами періодичної преси. Обидва підходи передбачають, зазвичай, змістово-описовий аналіз преси на основі фронтального чи комплексного методу її вивчення. Сьогодні з метою підвищення інформативної віддачі джерела застосовується *змістово-кількісний аналіз* преси, головним чином контент-аналіз, суть якого зводиться до того, аби виявити легко підраховані ознаки, риси, властивості джерела (наприклад, частота використання певних термінів, газетних рубрик, висвітлюваних проблем та ін.), які б відображали суттєві аспекти його змісту. Тоді якісний зміст стає вимірним, придатним для точних обчислювальних операцій, а результати аналізу – об'єктивнішими. Ю. С. Ганжуров відзначив: “Якщо кількісні методи виступають дійовим інструментом виявлення певних закономірностей суспільних процесів і через це мають велику силу доказовості, описові (в кращому розумінні) методи сприяють ідіографічному відображенню в тематичних дослідженнях окремих конкретно-історичних явищ” [1, с. 11].

Автор публікації вважає за доцільне виділити три найчастіше вживані конкретно-наукові методи дослідження, які забезпечують всебічне й об'єктивне відтворення журналістського процесу. Перший – *бібліографічно-описовий* – характерний для початкової стадії наукового опрацювання періодики. Зрозуміло, що бібліографічні описи періодичної преси не в змозі замінити історико-журналістський аналіз преси і журналістський процес загалом. Однак це фундамент для наукової будівлі, причому такий фундамент, який продовжує поповнюватися новими фактичними даними про українську періодiku. Тому не можна погодитися із твердженням науковця І. Л. Михайлина, який називає “факти бібліографії” малозначними історико-журналістськими явищами, які “мають регіональне значення, локальні за часовим проміжком існування” [12, с. 22]. Другий метод – *комплексно-аналітичний* – являє собою поєднання різних методів: системно-хронологічного,

історико-описового й аналітичного, проблемно-тематичного, жанрово-видового, біографічного, бібліографічного. Менш вживаним, але, зважаючи на специфічні особливості функціонування періодики в умовах “розірваності України між різними державами”, дуже перспективним є третій метод. Це *монографічне дослідження* преси певних регіонів, окремих видань, що посіли чільне місце в історії української журналістики. Залежно від типу видань чи поставлених завдань з успіхом можуть практикуватися такі конкретно-наукові методи дослідження, як структурно-типологічний, жанрово-видовий, мовностилістичний. Їх застосування буває самостійним і комбінованим, причому вміле поєднання різних способів аналізу періодичних видань чи публіцистичних творів і матеріалів інших жанрів дозволяє дослідникові робити вагомі наукові висновки, давати практичні рекомендації та поради. Для розв’язання конкретних завдань, поряд з традиційно описовими підходами та аналізом кількісних даних, варто всебічно застосовувати методи джерелознавчої критики і класифікації, а також комплексно-аналітичний, проблемно-хронологічний, структурно-типологічний, бібліографічно-описовий і жанрово-видовий методи дослідження.

1. Ганжуров Ю. С. Чорно-біла “відлига” у дзеркалі преси: Газетні публікації як джерело вивчення політичної системи України (1956–1964 рр.). К., 1999. 2. Дей О. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.). К., 1969. 3. Епель В. Нові матеріали до словника українських псевдонімів. К., 1999. 4. Животко А. Історія української преси. Мюнхен. 1989–1990. С. 11. 5. Животко А. Нарис історії української преси: Курс лекцій. Подєбради, 1937. 6. Історія української дожовтневої журналістики. Львів, 1983. 7. Ігнатієнко В. Бібліографія української преси (1816–1916). Х.; К., 1930. С. 11. 8. Ігнатієнко В. Історія української преси та її вивчення // Бібліологічні Вісті. 1923. Ч. 3. С. 23, 24. 9. Кривецький І. Перша газета на Україні // Бібліологічні Вісті. К., 1926. Ч.3/4. 10. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. Ф. 29. 11. Макаручук Н. Писемні джерела з історії України: Курс лекцій. Львів, 1999. 12. Михайлин І. Л. Історія української журналістики: Підручник. Кн. 1-ша: Період становлення: Від журналістики в Україні до української журналістики. Харків, 2000. 13. Романюк М. Українське пресознавство на порозі XXI ст. Львів, 2000. 14. Тернопільський Ю. Українська преса з перспективи 150-ліття Джерсі-Сіті, 1974. 15. Українська радянська енциклопедія: У 12 т. К., 1984. Т. 11. Кн. 2. 16. Українська періодика: Історія і сучасність / Доп. та повідомл. п’ятої Всеукр. наук.-практ. конф. 27–28 листоп. 1998 р.; За ред. М. М. Романюка. Львів, 1999. 17. Ф. Й. С. [Ф. Свистун]. Начало газетъ и первая галицко-русская газета // Бесѣда. Львів, 1898. № 5/6. 18. Федченко П. Преса та її попередники.: Історія зародження й основні закономірності розвитку. К., 1969. 19. Часописи Поділля: історико-бібліографічний збірник з нагоди 150-ліття першої газети на Україні (1776–1926) та 10-ліття існування УСРР / Склали М. Білінський, Н. Співачевська та І. Кривецький; За ред. В. Остаповського. Вінниця, 1927–1928; Кривецький І. Початки преси на Україні (1776–

1850). Львів, 1927. 20. Шурат В. Львівський тижневик з 1749 р. // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Львів, 1907. Т. I. XXVII. Кн. II. 21. Ясинський М. До питання про початок української преси // Бібліологічні Вісті. 1923. Ч. 4. С. 43–44.